

Наталія Сніжко

УДК 811.161.2.373.374

Сучасне українське мовомислення в художньо-образному та лексикографічному відтворенні

Стаття присвячена актуальним проблемам лексикографічного опису та моделювання сучасного українського мовомислення. Увиразнюємо вагомість новітньої джерельної бази для комплексного вивчення сучасних мисленневих процесів та світосприймання, моделюємо систему концептуальних домінант епохи новітнього Українського Відродження, аналізуємо активні метафори, якими живуть сучасні українці. Подаємо фрагменти інтегрального лексикографічного опрацювання образної мови сучасних українських мовотворців у «Тлумачному словнику української мови активного типу».

***Ключові слова:** мовомислення, епітет, метафора, порівняння, образне вживання слова, афоризм, тлумачний словник, ідеографічний словник, інтегральне лексикографічне моделювання, константи української культури, концептуальні домінанти сучасного українського мовомислення.*

Молімося за світ піснею Роду, що Мати співала...
(О. Радимир)

Дослідження особливостей сучасного українського мовомислення та мовних засобів відтворення провідних ідей українського світосприймання належить до пріоритетних завдань лінгвоукраїністики і є ваговою частиною макронаукових досліджень розвитку мови й соціуму в епоху глобальних змін.

Сучасні лексикологи та лексикографи ґрунтовно вивчають закономірності мовних змін та змін мовної свідомості українців, формують новітню методологію моделювання мовної і концептуальної картин світу та їх адекватного відтворення у словниках різних типів і жанрів. Актуалізуємо інтегральний тип тлумачного словника, у якому динаміка **мовомислення** – процесу пізнання світу творчими особистостями за допомогою вербальних засобів та системи концептуальних домінант певної епохи – постає у всіх її проявах. «Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття» (далі – СМТОУ), який лексикографи Інституту української мови НАН України оприлюднили 2022 р., засвідчує провідні концептуальні домінанти письменників епохи тоталітаризму та посттоталітаризму. «Тлумачний словник української мови активного типу» (далі – АСУМ), над яким нині працюємо, відтворює мовомислення творчої еліти України першої чверті ХХІ ст. і відображає основні напрями новіт-

нього Українського Відродження. Мовні засоби українського націєтворення та національного відродження засвідчено «Словником української мови» (за ред. В. В. Жайворонка, 2012; далі – СУМЖ), Додатковим томом до Словника української мови» в 11-ти томах (за ред. П. Ю. Гриценка та Л. В. Мовчун, 2017), ідеографічним словником «Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики» (за ред. Є. А. Карпіловської, 2013), низкою словників нової лексики за ред. А. М. Нелюби та ін. Зібрано й систематизовано лексику на позначення процесів українського державотворення та духовного розвитку, активізовано призабуту лексику, закладено основу для ґрунтовного дослідження розвитку науки і культури українського соціуму. Отже, українські словники кінця ХХ – початку ХХІ ст. постають основою системного дослідження українського **менталітету** як сукупності психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних і т. ін. особливостей мислення народу та його творчої еліти [6; 9].

Актуальною **проблемою** сучасних інтегральних лексикографічних досліджень є моделювання нового українського мовомислення та української ментальності на основі новітньої джерельної бази, яка містить текстові дані різних стилів, жанрів та сфер функціонування української мови. Внаслідок системного опрацювання сучасних текстів художньої, наукової, науково-популярної літератури, засобів масової інформації, інтернет-ресурсів моделюємо особливості мовомислення та світосприймання українців ХХІ ст., а також увиразнюємо високий рівень розвитку різних галузей знання, з'ясовуємо закономірності та результати активних пізнавальних процесів. Сучасний загальномовний тлумачний словник містить загально-вживану та термінологічну лексику, фразеологічні одиниці та афоризми, засвідчує механізми та результати художньо-образного світосприймання креативних особистостей, адекватно і різноаспектно відтворює структуру та функціонування сучасної української мови, моделює національну специфіку мовомислення та відтворює загальнолюдські цінності [6; 11–15].

Серед найважливіших **завдань** системного дослідження структури художньо-образних засобів сучасного українського світосприймання: 1) з'ясування типів та моделей перенесення значення, особливостей розвитку образного слововживання та аксіологічного осмислення дійсності, 2) дослідження будови та функціонування нових фразеологічних одиниць та з'ясування особливостей модифікації письменниками традиційних фразеологізмів, 3) добір із текстів художньої літератури національно та культурно значущих афоризмів та перифрастичних назв; 4) дослідження ролі констант української культури в моделюванні сучасного мовомислення, 5) з'ясування ролі концептуальних домінант сучасності в збагаченні традицій української культури та розвитку основних напрямів новітнього Українського Відродження; 6) поглиблення теорії метафоризації та форму-

вання дослідницького простору для осмислення типів метафор, якими ми сьогодні живемо тощо [1–13].

Новизна нашого дослідження полягає в систематизуванні засобів метафоризації та образного вживання слів та лексикографічному моделюванні творчого потенціалу сучасних мовотворців.

Дотримуємося новітніх теоретичних узагальнень С. Я. Єрмоленко, Г. М. Вокальчук, Є. А. Карпіловської, Л. В. Кравець, В. М. Русанівського, Н. М. Сологуб, М. І. Степаненка, Г. М. Сютти та ін. дослідників щодо творчих потенцій мови, символічного значення слова, високої естетизації слова сучасними українськими письменниками [1–8; 10; 16]. «Висока естетика мови, – наголошує С. Я. Єрмоленко, – це ословлення автором високих тем не так у розумінні суспільно значущих тем (за цим критерієм теж визначається місце митця в історії літературної мови), як вияв ставлення людини-творця до таких тем, а тим самим утвердження високого в людині. І тоді будь-яка тема набуває суспільної вагомості, а найінтимніший твір прочитується як вічний і високий людський ідеал» [4: 6–7].

У новітніх тлумачних словниках засвідчуємо традиції української ментальності, відтворені системою епітетів, порівнянь, переносних значень, образних уживань слова, стійких сполучень слів тощо, якими активно користуються сучасні творчі особистості, а також реєструємо нові переносні значення, утворені внаслідок метафоризації чи метонімізації та образне слововживання. На основі системи художніх засобів моделюємо пам'ять українського народу, її ментальні засади, глибинні джерела української ідентичності та духовності. Духовні й матеріальні традиції народу зміцнюють його творчий потенціал, утверджують українське державотворення й удержавлення української мови. Дослідження мовного світу, системи концептуальних домінант провідних українських творчих особистостей належить до першочергових.

При інтегруванні світоглядних позицій сучасних письменників, публіцистів, науковців, журналістів, громадських діячів та ін. креативних особистостей, засвідчених у текстових структурах, моделюємо системи художньо-образних засобів відтворення констант української культури (*Україна, життя, любов, пам'ять роду, творчість, закон, свобода, воля* та ін.), провідних ідей новітнього Українського Відродження (*утвердження української державності, удержавлення української мови, духовний розвиток* та ін.), реалій сучасної боротьби українців за незалежність в умовах російсько-української війни (*незламність та волелюбність захисників і захисниць України, волонтерський рух, світова підтримка України, броньований кулак народів світу в боротьбі з тероризмом* та ін.). Концептуальні домінанти, що постають на основі сукупного досвіду креативних особистостей, у новітніх тлумачних словниках відображаємо за допомогою

ідеографічних маркерів, перехресних відсилань, синонімічних засобів тощо [11; 14].

На основі новітньої джерельної бази, сформованої за художніми творами Л. Костенко, В. Шкляра, З. Мензатюк, Н. Гуменюк, В. Лиса, М. Матіос, Д. Чередниченка, Л. Ворониної, Г. Вдовиченко, І. Савки, Дари Корній, С. Талан, Люко Дашвар, Т. Белімової, Л. Мовчун, Л. Новикової, І. Складаного, О. Хмельовського, Ніки Нікалео, С. Процюка, В. Слапчука, Д. Гнатко, А. Кокотюхи, М. Кідрука, А. Процайла, О. Радимира, Н. Волошко, Л. Паниченко, П. Ярмоленка та ін. творчих особистостей, постає концептосфера сучасної художньої мовотворчості з домінантами: а) любов до Батьківщини, матері, родини, роду, природи, Божого світу; б) жага пізнання, творчості, самовдосконалення і розвитку; в) дотримання традицій та шанування загальнолюдських і національних цінностей; г) творче засвоєння найкращих ціннісних, культурних та матеріальних досягнень народів світу; г) постійне оновлення засобів мовотворчості та ін. Перелічені концептуальні домінанти властиві і для попередніх етапів української мовотворчості, засвідченої у творах прогресивних письменників [11; 14; 15]. Їх відтворює «Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття», укладений внаслідок опрацювання творчих надбань О. Гончара, Гр. Тютюнника, Є. Сверстюка, М. Лукаша, І. Дзюби, О. Забужко, Ю. Андруховича. Отже, простежуємо потужний напрямок художнього відтворення та наукового вивчення закономірностей українського світосприймання другої половини ХХ – першої чверті ХХІ ст.

Варто зазначити, що вагомим досягненням українців ХХІ ст. є створення художніх фільмів за творами провідних українських письменників, напр. В. Лиса «Століття Якова», В. Шкляра «Чорний ворон», М. Матіос «Солодка Даруся», Н. Гурницької «Мелодія кави у тональності кардамону» та ін., а також осучаснення творів класиків української літератури у серіалах «Спіймати Кайдаша», «Хазяїн» та ін. Постають художньо осмислені закономірності розвитку українського народу впродовж значного хронологічного відтинку, що дозволяє молоді зрозуміти віковічні прагнення українців до свободи і незалежності.

У новітньому АСУМ волелюбність українського народу, його національну пам'ять та специфіку мовотворення і мовомислення в умовах полікультурного розвитку, у першу чергу, моделюємо одиницями лексичного ядра мови (**любов, людина, слово, мова, воля, свобода, пам'ять, книга, вічність** та ін.). Вони є реєстровими одиницями словника та входять до низки образних висловів і фразеологізмів: *Найкращий вчитель – пам'ять роду* (О. Хмельовський, На прадавньому полі прозрінь..., Радосинь, 2017, 229); *Мудре слово коронує вічність* (Л. Паниченко, Люблю я ніч, її пророчі сни, Радосинь, 2017, 179); *Пісня – це голос крові. Вона очищує душу, як шабля*

повітря (В. Шкляр, Характерник, 2019, 292); *Співа блакить крізь готику риштовань, Дзвенить цемент крізь дужу плоть будов. І все ж таки: в началі було – Слово! І все ж таки начальний дух – Любов!* (Є. Маланюк, Українська поезія., 2008, 153); *А я збираю насіння твоїх слів, зав'язую їх у вузлик вічності: для сіяння і для жнив* (О. Плавенчук, Синові, Радосинь, 2017, 185); *Хто працює, той не бідує, хто змолоду рук не шкодує, той на старість в добрі розкошує* (Н. Гуменюк, Квіти на снігу, 2018, 15); *Роздам себе по крапельні: Беріть мій цвіт, моє стебельце! Я сповідаюся калині, Бо мамине в калині серце* (І. Складаний, Роздам себе по крапельні, Радосинь, 2017, 217); *Скільки розпорошено!.. Скільки розмінялось... Мати між волошками Квітнути зосталась. Міняться сапфірами В пам'яті блавати Молитвами щирими Душу гріє мати* (Л. Дяченко, Днями босоногими., Радосинь, 2017, 77).

Новітній АСУМ дає можливість простежити активне образне вживання слів лексичного ядра мови в сучасних перекладних творах, чим засвідчуємо важливість загальнолюдських цінностей у житті народів світу: *Усе минає, залишається тільки любов* (Е. Сафарлі, Я хочу додому, перекл. з азерб. Т. Клюкіна, 2019, 128); *очі світяться добротою* (С. Джіо, Ожинова зима, перекл. з англ. Ю. Костюк, 2018, 93); *зелено-блакитне мереживо.., де крони дерев переплітаються з небом* (Р. Бредбері, Кульбабове вино, перекл. з англ. В. Митрофанов, 2019, 8); *незайманий обрій, зітканий із полів пшениці, кукурудзи, маків* (М. Бюссі, Чорні водяні лілії, перекл. з фр. В. Барська, 2019, 14); *книги – це точка опори в непередбачуваному світі* (Н. Джордж, Маленька паризька книгарня, перекл. з англ. О. Захарченко, 2018, 39) та ін.

Тексти сучасної художньої літератури засвідчують активне вживання слів-символів, тих давніх лексичних одиниць, які відтворюють українську ідентичність, засвідчують гармонію Божої світобудови, позитивне та конструктивне світосприймання українців. Із збірки творів сучасних українських письменників «Радосинь. Поезія, проза, переклади» (2017) добираємо, напр., такі художні засоби: *веселковий світ; зелений шовк озимини; світанку ледь рожеві акварелі малює над шипшиною зоря; матіоловий лине вечір, цвіркуни шаленіють від запаху; квітне рушниковий оберіг; бриніла осінь бісером-дощами, тужила перелітними птахами; голос арфами весни звучатиме, як Божя милість* та ін. Пам'ять роду живе в художньому осмисленні родоводу та творчого начала українців. Поезію «Вічна борозна» В. Бондаренко присвячує своєму сивому дідусеві: *У небі видно білу смугу: Хто зна – чи стежка, чи дорога? Десь там дідусь іде за плугом, Оре небесні перелози* (В. Бондаренко, Вічна борозна, Радосинь, 2017, 25). Про веселковий світ дитинства пише М. Калінін у поезії «Наснись мені, вітре!»: *Наснись мені, вітре з дитинства країв, Повій мені з отчого поля, навій мені спогади, щем юних мрій, Яви крізь роки світ веселковий мій –*

Вклонюся незіграним ролям (М. Калінін, Наснисть мені, вітре! Радосинь, 2017, 94). Рідну хату звеличує П. Розвозчик: *Небо аквамаринове, Хлюпає Всесвіт до віч. Зорі голками незримими густо вмерезують ніч... Тиші лапатої відгуки Гуснуть у буришині. Хата-хатусенька вікнами Блима з дитинства мені* (П. Розвозчик, Небо аквамаринове, Радосинь, 2017, 198–199). Аналізована збірка засвідчує художні досягнення багатьох творчих особистостей, є корисною для моделювання концептуальних домінант сучасної епохи та для аналізу художніх засад мовотворчих процесів, розгляду постання кожного слова чи його нового ЛСВ як художнього твору, про що свого часу писав О. О. Потебня.

Варто зазначити, що укладачі новітнього АСУМ ретельно відтворюють усі нюанси семантичного та стилістичного розвитку слів-символів та одиниць лексичного ядра мови. Спостерігаємо, напр., що слово, *глек* (*гличик*) набуває нового образного та порівняльного вживання: *Повний гличик вишневого гаю дзвенів солов'їним щебетом. А на дідовій скрипці сидів помаранчевий метелик і перебирав струни пам'яті* (Д. Чередниченко, Повний гличик вишневого гаю..., Радосинь, 2017, 239); *Крізь тюль віконної завіси Цідиться ранок у гличик кімнати* (О. Шалак, 245); *Травень сонце вербовим прутиком Заганяє за тьмяний пруг. Наливає у глеку сутінки Вечір, вкутаний у кожух* (Т. Нарчинська, Травень сонце вербовим прутиком..., Радосинь, 2017, 170). Пор. пряме значення слова *глек*: *Відбитки пальців на прадавніх мисках. Рука і глина – вже барвисті глеку, Барильця для вина, борцовики, макітри, Витьохкування зозулиць тендітне...* (Н. Чорноморець, Опішня, Радосинь, 2017, 243). Варто зазначити, що в 11-томному тлумачному «Словнику української мови» (далі – СУМ) та Словнику української мови у 20 томах подано лише пряме значення слова (*глек* – висока кругла посудина, розширена донизу) та вказано на його здатність вживатися у порівняннях. В АСУМ новий художньо-образний потенціал давнього слова *гличик* маркуємо ремарками * *Образно* або * *У порівн.*

У сучасних художніх творах спостерігаємо активне творення нових слів (*голубоквітно, кленово, клечано, зеленопружно, дзвінкоросий, зеленоніжний, трояндість, роси-перли, сум-срібнодзвоння*) з метою увиразнення високої естетики художнього світосприймання українців: *Березнем лоскоче млосно груди. Розливами весняносіяного проміння Приспану бадьорість будить. У закутки найдальші серця Хлюпає весняна повіль* (І. Вихованець, Весняні коні, 2014, 104); *Ще день за овидом куняє, А вже корівок на луги Голубоквітно підганяють Хльосткі петрові батоги. Коли ж вечірне сонце млосно Пахким розтане стільником, Трава духмяна дзвінкороса Стече з дійниці молоком* (О. Завадський, Ще день за овидом куняє, Радосинь, 2017, 82).

«Прагнення висловити думку яскраво, так, щоб вона привернула увагу інших, – зазначає Є. А. Карпіловська, – властиве будь-якому мовцеві.

Для письменника воно ж стає важливим складником його професійної діяльності, ознакою його стилю, оригінальності його світосприйняття і творчості. Саме тому для з'ясування взаємодії національної мови і мислення, для виявлення можливостей слова у передаванні щонайменших нюансів людської думки такого значення набуває вивчення словотворчості письменників» [5, с. 26].

Увагу сучасних українців привертають художньо-образні засоби Л. Костенко, В. Шкляра, М. Матіос, З. Мензатюк, І. Савки, С. Процюка, Н. Гуменюк, В. Лиса, Д. Гнатко та ін., які увиразнюють негативні явища тоталітарного періоду в історії України, відновлюють історичну справедливість, моделюють динаміку національної свідомості: *чорніти від чорного горя* (В. Шкляр), *туга заходить зашпорами в душу* (М. Матіос); *темна безодня відчаю* (Д. Гнатко); *курорт із дротяними узорами й морозяними ваннами* (Н. Гуменюк); *система з залізними законами й капканами* (Н. Гуменюк), *Україна в кривавих обценьках сталінської доби* (С. Процюк), *деструктивна демонічність червоних* (С. Процюк) та ін. Спостерігаємо тяглість у художньому відображенні явища бездуховності та моральної деградації, що панують в тоталітарному суспільстві, яке детально відтворене у попередньому нашому словнику СМТОУ: *Нашого цвіту по всіх борделях світу* (Л. Костенко); *Вічна парадигма історії: за свободу борються одні, а до влади приходять інші* (Л. Костенко); *А живі мітингують. Борються за крісла. Проводять конгреси, брифінги, прес-конференції. Закликають одне одного сісти за стіл переговорів* (Л. Костенко, Записки українського самашедшого, 2014, 352); *Селеві потоки брехні заливають суспільство. З брудної піни дезінформації вириваються уламки правди* (Л. Костенко); *Живемо в дуже густому розчині хамства, скоро випадемо в кристал* (Л. Костенко); *Вона [бабця Петрина] лежала, дивилася в стелю або стіну, переглядала старі газети, яких назбирала і зберегла чимало, категорично відмовлялася читати теперішні газети й рідко дивилася телевізор, називаючи його «болотом моральної розпусти»* (В. Лис); *Тридцять років 20 століття впали на українську душу могильним каменем. Напевне, література, як витончена метафізична квітка, найшвидше відчула деструктивну демонічність червоних* (С. Процюк); *Карфаген нової тотальної небезпеки, де небагато залишається місця для загальнолюдських ідеалів, над якими працювали країці уми Землі сторіччями, повинен бути зруйнований спільними пасіонарними зусиллями* (С. Процюк) та ін.

Вагому частину образних висловів складають сентенції сучасних авторів про явища корупції, карні злочини, злодіяння п'ятої колони тощо: *Круки корупції докльовують Україну* (Л. Костенко, Записки українського самашедшого, 2014, 375); *У тому, що поважне цабе може потрапити за колючий дріт, нічого дивного. У цій країні падіння з висоти пташиного польоту прямисінько в болото було справою звичною* (Н. Гуменюк, Квіти

на снігу, 2018, 38); *Вони ж там, як тет-з-тетом, з криміналітетом. Підім'яли під себе суди. Захопили інформаційний простір. За деким в'язниця плаче, але ж вони недоторканні* (Л. Костенко, Записки українського самашедшого, 2014, 198); *Виїли [п'ята колона] Україну зсередини, як лисиця бік у спартанця, ще й дивуються – чого ж вона така скособочена? Чого кульгає в Європу, тримаючись за скривавлений бік? Всю обгризуть, як піраньї, і сипонуть врозтіч. Від України залишиться тільки скелет* (Л. Костенко, Записки українського самашедшого, 2014, 23); *Чому до влади дорвалися шахраї і невігласи? Чому все купується і продається? Чому домінує жлобство на державному рівні? Чому все це називається – демократія, народовладдя?!* (Л. Костенко, Записки українського самашедшого, 2014, 292).

Сучасні художні твори – це крик відчаю про нинішню війну, це ціла низка метафор та порівнянь, які увиразнюють образ *стоклятої війни* (за влучним висловом О. Гончара): *Упав у бою побратим, Кров'ю заплакав сонях, «Тату, вернися живим...» Відлунює в спалених скронях* (Т. Лемешко, Вернися живим, Радосинь, 2017, 136); *Місто [Іловайськ] кричало голосами автоматних черг, поодиноких пострілів, гриміло вибухами, нервово здригалися міцні стіни, коли над ними свистіли «Гради»* (С. Талан, Повернутися дощем, 2016, 126); *Чиї то діти плинуть до могил, Мов журавлі, курличучи журливо? На вічний спомин їм штабні боги Готують спішно іловайське мливо* (В. Бубир, Іде війна, Радосинь, 2017, 29) та ін. У статті «Номінативні засоби відображення російсько-української війни (словникові матеріали)», опублікованій у попередньому числі «Лексикографічного бюлетеня», відтворюємо також тематичне впорядкування мовно-виражальних засобів війни. На сторінках АСУМ засвідчуємо лексику на позначення гідного опору українців загарбникам. Нові метафоричні вислови увиразнюють активні процеси гуртування прогресивних народів світу у боротьбі з терористами, напр.:

Броньований кулак – ударна частина війська, оснащена потужною бронетехнікою. *Україна зміцнює броньований кулак, що вже за кілька місяців вирішуватиме завдання відповідно до задуму керівництва Збройних сил. Про це повідомив міністр оборони Олексій Резніков за підсумками засідання Контактної групи з оборони України, більш відомої як Рамштайн, у Брюсселі. – Головне – зміцнюється «броньований кулак», який за кілька місяців зможе вирішувати завдання відповідно до задуму головнокомандувача Збройних сил України [Валерія Залужного] та Генерального штабу, – написав він (Факти, 16.02.2023); Напередодні зустрічі у форматі Рамштайн Україна провела інтенсивну роботу для налагодження міжнародних контактів. Державні пріоритети відомі – захист неба, створення броньованого кулака та забезпечення боєприпасами (Факти, 15.04.2023); «Броньований кулак», який ламає хребет скаженому ворогу (назва статті) (АрміяInform, 24.04.2023); Міністр висловив переконання, що в танковій*

коаліції у перших рядах повинен бути саме український танк, як-от БМ «Оплот». «На фронті обов'язково має бути **броньований кулак**, адже найголовніша цінність – це збереження життя наших захисників і захисниць... Саме тому ухвалено рішення, що Міноборони замовить в «Укроборонпрому» для українського війська «Оплоти», – сказав Резніков (Главком, 12.05.2023).

Прикладом оновленого лексикографічного опису досягнень сучасного українського мовомислення в новітніх словниках постає давнє запозичення з польської мови **брама**, яке пов'язане з праслов'янським * *borniti* (укр. боронити) (ЕСУМ, т. 1: 244). Для нього в АСУМ подаємо переносне значення («те, що відділяє, відмежовує кого-, що-н.»), фіксуємо порівняння й образне вживання, а також засвідчуємо нові сталі вирази: **Райська (Господня, Небесна) брама (ворота)** та **Брама Європи**. В одинадцятитомному СУМ, а також у СУМЖ подано лише одне узагальнене первинне значення, без вторинної номінації: Великі ворота, перев. при монументальних спорудах (СУМ, т. 1: 226). В АСУМ розводимо окремо дефініції позначення воріт при монументальних спорудах та при звичайних будівлях, а також формуємо тлумачення для позначення давніх оборонних споруд, про які йдеться в сучасних етнографічних текстах. Нижче подаємо повну структуру пробної словникової статті **брама** до АСУМ. Вона відтворює процеси семантичної розбудови та розвиток нових функцій слова:

бра́ма, -и, ж. **1.** Великі ворота при монументальних спорудах. *Замок стояв у самісінькому центрі, доглянутий і напорчуд мирний. Його оточував широкий рів, по дну якого вилася мальовнича стежка; над ровом височили сиві мури, увінчані дерезою, мов густими зеленими чубами; над в'їзною брамою красувався старовинний герб, а під її склепінням тулилися численні ластів'ячі гнізда* (З. Мензатюк, Таємниця козацької шаблі, 2017, 34); *Перед брамою замку Любарта, під старим розлогим ясенем, дорогу перегородив якийсь хлопець – розкинув руки ніби для обіймів, розцвів широкою усмішкою* (Н. Гуменюк, Вересові меди, 2019, 165); *Нарешті увійшли до замку. За кованою брамою містився кам'яний дворик з гарматами, бійницями, з сувенірною крамничкою й касою, в якій продавали входні квитки* (З. Мензатюк, Таємниця козацької шаблі, 2017, 109). * *Образно. Вже відчинялась ночі брама, Пливла причаєна імла, Коли сплелись палкі зап'ястя, Долонь розкрились пелюстки, І відізналось тихе щастя Теплою жіночої руки* (О. Хмельовський, Радосинь, 2017, 229).

2. Великі входні двері в паркані або у воротах будівлі. *Нічогосінько не нагадувало про весілля: брама на подвір'ї була закручена дротом, скрізь порожньо, звично сокотали кури, зачинені хатні двері* (І. Савка, Шипшинове намисто, 2016, 12); *Для мене єдиним способом проникнути за високі мури – у дім і з дому – є широка металева брама навпроти його правого крила* (Н. Гуменюк, Квіти на снігу, 2018, 164); *Роззяви сиділи на мурах, ча-*

стоколах, на **брамах**, деревах, на тисових дахах теремів і дзвіницях... (В. Шкляр, Характерник, 2019, 284); Старий австрійський будинок з ліпниною, з каріатидами, що підтримували сусідський балкон над широкою дубовою **брамою**, – усе колись таке рідне й близьке до болю – раптом стало осоружним і страшним (Ніка Нікалео, Квітникарка, 2018, 14); І вже біля **брами** військкомату, коли мама припала до моїх грудей і не могла відірватися, дядько Демурка раптом поклав мені на плече руку, а потім одвів убік, поцілував тричі... (В. Шкляр, Треба спитати у Бога, 2019, 208); До полудня, коли мали розпочатися врочистості, набрякле хмарами небо вже погуркувало передгрозям, однак крізь **браму** цукроварні раз у раз проїздили брички, бідарки, підводи, верхівці й зупинялися на подвір'ї ближче до клубу, де їх зустрічав мідним ревом оркестр (В. Шкляр, Чорний ворон, 2019, 62–63); Журналіст натиснув на кнопку відеодомофона. Відчинилася **брама**, що вела до алеї, обсадженої рододендронами, лавровими деревами й азаліями (Л. Гунель, Я обіцяю тобі волю, перекл. з фр. Ю. Кузьменко, 2020, 20).

3. Давня оборонна споруда. Польська **брама** – укріплення складалося з п'яти башт – трьох на правому березі (Надбрамна, Наскельна, Прибережна, а також барбакан) і двох на лівому березі (Настінна і Прибережна)... Башти були з'єднані оборонними мурами, а між Прибережними баштами через річку проходив мур зі шлюзами. За даними Ю.Й. Сіцінського над Польською **брамою** знаходилася каплиця Св. Анни, звідки й народна назва – **брама** Святої Анни. Деякі дослідники вважають, що комплекс укріплення з'явився на основі оборонних споруд XIII ст., але це більше схоже на міф. Олександр Прусевич вважав, що Польська **брама** була збудована на початку XVI ст. (В. Прокопчук, Топонімічний словник Кам'янця-Подільського, 2014, 94).

4. перен. Те, що відділяє, відмежовує кого-, що-н. від когось або чогось. І ось **брама**. **Брама**, що відокремлює звичайний буденний світ від казкового, чарівного, фантастичного світу кіно (В. Нестайко, Тореадори з Васюківки, 2008, 265); За сумною **брамою** Даленіють снами Вишивані мамою Вечори піснями. Виграють сапфірами У піснях блавати. З молитвами щирими Біля серця мати (Л. Дяченко, Радосинь, 2017, 77). * Образно. Я хоромів не зміг збудувати, Провести в **браму** щастя не зміг. Не зумів подолати загати, А вже – сніг (І. Складаний, Радосинь, 2017, 217); Що її [Матронку] чекало за **брамою** нового життя, в чужому селі, без татами – лише в Господній і її чоловіка волі (М. Матіос, Солодка Даруся, 2020, 95); Поділля було одним із головних районів виробництва зернових в імперії, а Одеса, заснована 1794 року на місці колишнього ногайського поселення, стала головною **брамою**, що відкривала імперії шлях на європейські ринки (С. Плохій, Брама Європи, перекл. з англ. Р. Ключко, 2016, 236).

* У порівн. *Завіса розсувається, як брама* (Л. Костенко, Вибране, 1989, 467).

◇ **Брама в рай** – ворота до раю; *син.* райська (Господня, Небесна) брама (ворота); брама неба. *Мабуть, боявся протавити момент, коли його праведна душа опиниться перед брамою в рай* (В. Шкляр, Характерник, 2019, 203);

Брама Європи – образна назва України, яка споконвіку захищає країни Західної Європи від завойовників зі сходу. *Європа є важливою частиною української історії, так само як і Україна – європейської. Розташована на західному краю Євразійського степу, Україна протягом багатьох століть була брамою Європи. Інколи, коли «брама» зачинялася внаслідок війн чи конфліктів, Україна допомагала зупинити іноземні навали зі сходу та заходу; коли ж вона була відчинена, як це найчастіше траплялося в українській історії, вона правила за міст між Європою та Азією, сприяючи обміну людьми, товарами та ідеями* (С. Плохій, Брама Європи, перекл. з англ. Р. Ключко, 2016, 23); *Президент України Володимир Зеленський виступив зі зверненням у парламенті Італії. Він заявив, що наша держава виступає брамою Європи для Росії* (24 канал, 22.03.2022); *Назва прекрасної книжки видатного українського історика Сергія Плохія «Брама Європи» для багатьох людей так би й залишилась метафорою. Однак драма, яку переживає наш народ сьогодні, її яскраво ілюструє* (Ю. Волошин, Метафора східної брами Європи стала реальністю, Локальна історія, 01.03.2022).

◇ **Брама неба** – ворота до раю; *син.* райська (Господня, Небесна) брама (ворота); брама в рай. – *І потім, справді, а чому б не взнати якісь нові шляхи й координати? Де браму неба зачиняють Орі? Які заввишки ті Ріпейські гори?* (Л. Костенко, Вибране, 1989, 421).

◇ **Райська (Господня, Небесна) брама (ворота)** – ворота, крізь які проходять праведники до раю; *син.* брама неба. *Шкода! Ви вірите, що єсть і рай, і пекло, Що люди й «там» не можуть рівні бути. Моя лагідна мати не злочинна, Не вбила і не хтіла вбить нікого, Їй мусить райська брама відчинитись, А для таких, як я, в раю немає місця* (Леся Українка, Думи і мрії, Освіта, 18.09.2022); *Ще трохи краще край Господніх брам людська душа себе відчутти може. Я спекався тебе, моя тривоже. Немає світу. Я існую сам* (В. Стус, Під тягарем хреста, 1991, 127); *Там було так гарно – що аж страшно, як, може, буває невагомій душі лише перед райською брамою* (М. Матіос, Солодка Даруся, 2020, 117); *Сюжет – це послідовність сполучних мотивів. Так, у пропонованому нижче розборі вірша В. Стуса «Дозволь мені сьогодні близько шостої...» «дзвінок» – це образ; «натисла на дзвінок» – це мотив, а «Натисла на дзвінок – і легко так / важезну прочинила райську браму» – сюжет, сформований двома мотивами, пов'язаними із прочиненням райської брами* (Стус Центр,

19.09.2022); *Я любила слухати розповіді старших лемків, але це мені виглядало подібним до казки. Ніби є десь інший світ, але немовби якась **райська брама** зачинилася і туди неможливо ніяк повернутись. Звичайно, я все сприймала тоді як дитина. Коли стала старшою, то почала цікавитися Лемківщиною по-дорослому (Наше слово, 23.11.2014); *Життя складається зі щоденних подолань. І звершуються вони не заради вступу до **райської брами**, а для поліпшення слуху. Власного. Чути себе – лише так можна набути й зберегти рівновагу (Е. Сафарлі, Я хочу додому, перекл. з азерб. Т. Ключіна, 2019, 26); *У повісті «**Райська брама**», яка була написана приблизно посередині творчого шляху [Єжи] Анджеєвського, зібрані майже усі його провідні теми: зокрема, психіка і мораль підлітків, людина й історія, пошуки сенсу життя та смерті, проблема морального вибору, тоталітарна ідея і сліпий фанатизм, зіставлення старості та юності. Для сучасників Анджеєвського «**Райська брама**» була символом комуністичного «світлого майбутнього», а песимізм повісті свідчив про неможливість досягнення цієї мети. Але філософська ідея твору ще ширша (Бібліотека java, 21.09.2022); *Споконвіків Господь відкриває **Небесну браму** – ворота! Святим вогнем сонця – неба очищає і освячує довколишній світ: хату, обійстя, ліси, поля, ріки, людину та поглиблює тисячолітні прагнення людини розгадати таємницю народження, життя й смерті; таємницю природи – де початок і кінець створеного світу. Через ці ворота приходять усетворяще Сонце – Дажбог, якому низько в пошані схиляє голову орій – хлібороб та запалює Великодньої ночі свій немеркнучий живий вогонь єднання з духом зоряного неба (Про рідне. Народна творчість, 21.09.2022). * У порівн. *Машка [машина] намотувала кілометр за кілометром, а веселка все стояла попереду, мов розчинена **райська брама** (З. Мензатюк, Таємниця козацької шаблі, 2017, 123).*****

Розширення семантичної структури слова **брама** увиразнює посилення глобального мовомислення та актуалізує вагомість концепту «захист, оборона» в умовах новітніх процесів національного Відродження та російсько-української війни. Метафора **Брама Європи**, яка засвідчена в назві монографії С. Плохія «Брама Європи», що 2016 р. постала в перекладі Р. Ключка і здобула Національну премію України імені Тараса Шевченка в 2018 році в номінації «Публіцистика», представлена в новому АСУМ у складі паспорту до низки реєстрових слів. Багаторазове вживання цієї метафори в новітньому АСУМ утворює історичну роль України в захисті світу від тоталітаризму, є символічним і національно маркованим, стає мовно-естетичним знаком сучасної української культури.

Отже, у сучасній художній літературі українське мовомислення постає як процес осмислення світу творчими особистостями за допомогою вербальних засобів та системи концептуальних домінант певної епохи. Сучасні письменники активно використовують традиційні художньо-образні

засоби (епітети, метафори, порівняння тощо) та формують нові креативні засоби, що є символами новітнього часу й увиразнюють високу естетику мови. Сучасній творчій еліті підвладне осмислення найскладніших проблем сучасності та минулого, вербальне відтворення пам'яті українського народу та відновлення його ідентичності. Новий «Тлумачний словник української мови активного типу» системно й різнопланово відтворює художньо-образні засоби сучасної творчої еліти й формує новітню методологію інтегрального лексикографічного моделювання констант української культури та концептуальних домінант сучасного Українського Відродження. Сучасна тлумачна лексикографія моделює колективний творчий потенціал народу та його творчої еліти, відображає активні процеси українського націєтворення, державотворення та культурного розвитку.

Література

1. Віняр Г. М. Нова лексика в романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого». *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Ужгород, 2011. Вип. 16. С. 354–356.
2. Вокальчук Г. М. Словотворчість шістдесятників. Ліна Костенко, Микола Вінграновський. Острог, 2010. 178 с.
3. Вокальчук Г. М. Словотворчість українських поетів ХХ століття: [монографія] / відп. ред. С. Я. Єрмоленко. Острог: Вид-во НаУ «Острозька академія», 2008. 536 с.
4. Єрмоленко С. Я. Висока естетика поетичного слова Ліни Костенко. *Культура слова*. 2010. Вип. 73. С. 6–16.
5. Карпіловська Є. А. «Аероплань, душе моя...» (багатоликий оказіоналізм Павла Тичини). *Культура слова*. Вип. 84, 2016. С. 25–36.
6. Карпіловська Є. А. Українське мовомислення початку ХХІ ст. та його моделювання в активному тлумачному словнику. *Лексикографічна парадигма ХХІ ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука: монографія*. Відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ: Інститут української мови НАН України, 2023. С. 384–400.
7. Кравець Л. В. Художня метафора як засіб формування мовної картини світу. *Мовознавчі студії*. Зб. наук. праць. Київ: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2006. Ч. 1. С. 87–91.
8. Кравцова Ю. В. Метафорическое моделирование мира: поэзия и проза. Киев: Изд-во НПУ им. М. П. Драгоманова, 2011. 360 с.
9. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. Теория метафоры. Москва: Прогресс, 1990. С. 387–415.
10. Сологуб Н. М. Мовний світ Олеся Гончара. Київ: Наукова думка, 1991. 140 с.

11. Сніжко Н. В. Концепції новітніх тлумачних словників української мови та проблеми металексикографії. *Українська мова*. 2022. № 3. С. 3–24.
12. Сніжко Н. В. Мовосвіт сучасної творчої еліти України в інтегральних лінгвістичних дослідженнях. *Образне слово Луганщини*. Вип. 21. Полтава, 2022. С. 172–177.
13. Сніжко Н.В. Моделі багатозначності українських іменників (за матеріалами тлумачної лексикографії). *Лексикографічний бюлетень*. Зб. наук. праць. Відп. ред. І.С. Гнатюк. Вип. 19. Київ, 2010. С. 83–94.
14. Сніжко Н.В. Словник мови творчих особистостей: Українське Відродження, полілог культур, модерне лексикографування. *Лексикографічний бюлетень*. Зб. наук. праць. Відп. ред. Є.А. Карпіловська. Вип. 29. Київ, 2020. С. 59–71.
15. Сніжко Н.В. Українські цінності й чесноти в сучасному лексикографічному відтворенні. *Лексикографічний бюлетень*. Зб. наук. праць. Відп. ред. Є. А. Карпіловська. Вип. 30. Київ, 2021. С. 53–63.
16. Степаненко М. І. Духовний посил Олесь Гончара (за матеріалами «Щоденників» письменника). Полтава: ПП Шевченко Р. В., 2009. 60 с.

References

1. Viniar, H. M. (2011). New vocabulary in Lina Kostenko's novel 'Notes of a Ukrainian Madman'. *Modern problems of linguistics and literary studies*. Uzhhorod. Issue 16. Pp. 354–356 (in Ukr.).
2. Vokalchuk, H. M. (2010). Word creation of the Sixtiers. Lina Kostenko, Mykola Vinhranovskyi. Ostroh. 178 p. (in Ukr.).
3. Vokalchuk, H. M. (2008). Word creation of the Ukrainian poets of the 20th century: [monograph] / resp. ed. S. Ya. Yermolenko. Ostroh: Publishing House of The National University of Ostroh Academy. 536 p. (in Ukr.).
4. Yermolenko, S. Ya. (2010). The high aesthetics of Lina Kostenko's poetic word. *Culture of Word*. Issue 73. Pp. 6–16 (in Ukr.).
5. Karpilovska, E. A. (2016). 'Aeroplane, my soul...' (the many-faceted occasionalism of Pavlo Tychyna). *Culture of Word*. Issue 84. Pp. 25–36 (in Ukr.).
6. Karpilovska, E. A. (2023). Ukrainian language thinking of the beginning of the 21st century and its modeling in the active explanatory dictionary. *Lexicographic paradigm of the 21st century: theory and methodology. To the 100th anniversary of the birth of Leonid Palamarchuk: monograph*. Resp. ed. Ye.A. Karpilovska. Kyiv: Institute for the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine. Pp. 384–400 (in Ukr.).

7. Kravets, L. V. (2006). Artistic metaphor as a means of forming a linguistic picture of the world. *Linguistic studies*. Coll. of scientific works. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv. Part 1. Pp. 87–91 (in Ukr.).

8. Kravtsova, Yu. V. (2011). Metaphorical modeling of the world: poetry and prose. Kyiv: Publishing House of National Pedagogical Dragomanov University. 360 p (in Rus.).

9. Lakoff, D., Johnson, M. (1990). Metaphors by which we live. Theory of metaphor. Moscow: Progress. Pp. 387–415 (in Rus.).

10. Solohub, N. M. (1991). Linguistic world of Oles Honchar. Kyiv: Naukova dumka. 140 p. (in Ukr.).

11. Snizhko, N. V. (2022). Concepts of the latest explanatory dictionaries of the Ukrainian language and problems of metalexigraphy. *Ukrainian language*. Issue 3. Pp. 3–24 (in Ukr.).

12. Snizhko, N. V. (2022). Linguistic world of the modern creative elite of Ukraine in integral linguistic studies. *Figurative word of Luhansk region*. Issue 21. Poltava. Pp. 172–177 (in Ukr.).

13. Snizhko, N. V. (2010). Models of polysemy of Ukrainian nouns (based on the materials of explanatory lexicography). *Lexicographic bulletin*. Coll. of scientific works. Resp. ed. I. S. Hnatiuk. Issue 19. Kyiv. Pp. 83–94 (in Ukr.).

14. Snizhko N. V. Dictionary of the language of creative personalities: Ukrainian Renaissance, polylogue of cultures, modern lexicographing. *Lexicographic bulletin*. Coll. of scientific works. Resp. ed. E. A. Karpilovska. Issue 29. Kyiv, 2020. Pp. 59–71 (in Ukr.).

15. Snizhko, N. V. (2021). Ukrainian values and virtues in modern lexicographic reproduction. *Lexicographic bulletin*. Coll. of scientific works. Resp. ed. Ye.A. Karpilovska. Issue 30. Kyiv. Pp. 53–63 (in Ukr.).

16. Stepanenko, M. I. (2009). The spiritual message of Oles Honchar (based on the materials of the writer's 'Diaries'). Poltava: Private Entrepreneur Shevchenko R. V. 60 p. (in Ukr.).

Nataliia Snizhko

Modern Ukrainian language thinking in artistic, figurative and lexicographic reproduction

We consider language thinking as a process of making sense of the world by creative individuals using verbal means and the system of conceptual dominants important for a certain stage of cognition. On the basis of modern fiction, we reveal the leading ideas of Ukrainian writers' worldview, model the constants of Ukrainian culture, analyze the dynamics of national consciousness and language development.

We describe the modern methodology of systematizing the means of artistic and figurative understanding of reality (epithets, similes, metaphors) and

their reproduction in the latest explanatory dictionaries – the one-volume "Dictionary of Ukrainian Creative Personalities' Language of the Second Half of the 20th – Beginning of the 21st Century" (2022) and the four-volume "Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language of the Active Type" which is currently being worked on by lexicographers of the Institute for the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine under the leadership of Evgeniia Karpilovska.

We trace the peculiarities of the functional and stylistic load of units of the language lexical core and their active use in modern fiction. Using the example of the word брама (gate), we analyze the methods of systematic lexicographic reproduction of the development of the word semantic structure and strengthening of its functioning in modern active speech. We model the interaction of language and social development, express the national specificity of the artistic and figurative means of the modern language. We include in the analysis the best examples of language creation by Lina Kostenko, Vasyl Shkliar, Nadiia Humeniuk, Volodymyr Lys, Mariia Matios, Iryna Savka, Zirka Menzatiuk, Dmytro Cherednychenko, Halyna Vdovychenko, Dara Korniy, Nika Nikaleo, Lesia Voronyna, Svitlana Talan, Tetiana Belimova, Max Kidruk, Andriy Kokotiukha and other writers, and we also analyze the language of modern artistic translation.

We emphasize the durability of national and linguistic traditions and highlight the importance of universal human cultural values for the harmonious development of language and society in the era of global changes.

Key words: *language thinking, epithet, metaphor, simile, figurative use of the word, aphorism, explanatory dictionary, ideographic dictionary, integral lexicographic modeling, constants of Ukrainian culture, conceptual dominants of modern Ukrainian language thinking.*